

volna hátrányára a munkának, ha külön jegyzékben ott szerepelnének a Hadtörténeti Intézet és Múzeum – netán más intézmény, magánszemély – azon gyűjteményei, amelyekben az eredeti tárgyakat őrzik.

A szerző a bemutatásra került tárgyak többségénél értelmezi és magyarázza a rajtuk ábrázolt jeleneteket, fegyvereket, szimbólumokat, feliratokat, rámutat érdekességekre, jelzi és indokolja a darab ritkaságát. Az egy-egy témához kapcsolódó illusztrációk – viselési fotók, korabeli reklámkiadványok, képek a gyártás folyamatáról és még sok más – frappánsan egészítik ki a szövegben írottakat.

Feltétlenül foglalkoznunk kell az ilyenfajta kiadványok örök problémájával: a viszonylag, illetve ténylegesen kisméretű tárgyak publikációs méretével. A néhány centiméteres tárgyak képi felnagyítása igen hálás feladat, olyan részletekre derül fény, amelyek eredetiben szinte nem is látszanak. Ugyanakkor az esetben, ha nincsenek konkrét tárgyleírások, ahol az anyag, technika és eredeti méret is szerepel, a publikáció szakmai értékét növeli, ha a közölt képek mérete valamennyire egységes (kétszeres, háromszoros) és ezt valahol fel is tüntetik. Jelen kiadványban ilyen rendszer a képméreteknél sajnos nem fedezhető fel.

A könyv szerzője – elsősorban a tárgyak nagy száma miatt – nem törekedhetett a teljességre. A mű nem katalógus tehát, bizonyos tekintetben azonban több annál, hiszen sokkal szélesebb körű ismereteket nyújt. Így, ha elsősorban nem is a minden tárgyváltozatot birtokolni vágyó, klasszikus értelemben vett gyűj-

tők szűk csoportjának szánt irodalom, ez a réteg is találhat benne még általa sem ismert érdekességeket, hiszen a gyűjtőszendevély többnyire magába foglalja a tudás elmélyítésének igényét.

A kötet szélesebb olvasói kört céloz meg: mindazok élvezettel forgathatják, akik a tanulmányaikban szereplő, nagy történelmi események megismerésén túl múltunk kevésbé előtérbe állított vonatkozásaira is kíváncsiak, akik egy-egy régi tárgy kapcsán szívesen elgondolkoznak azon, mit jelenthetett az dédapáik, ükapáik mindennapjaiban. A szerző ennek, a maga korában népszerű tárgycsoportnak az örvén rávilágít a háború egy mindig időszzerű vetületére: a résztvevők embertelen körülmények között is ápolt emberi, összetartozást jelképező, hazaszeretetet tükröző érzéseire a jelvények tükrében.

Csak dicsérni lehet a Zrínyi Kiadó effajta témákat népszerűsítő vállalkozását. Ez a könyv az általános bel- és külföldi érdeklődésen túl minden bizonnyal különös érdeklődésre tarthat számot az egykori közös Monarchia utódállamainak történelmet kedvelő olvasói körében. Éppen ez okból üröm az örömben, hogy idegen nyelvű ismertetés nincs a könyvben. Néhány oldalas, legalább angol, német összefoglaló az Európai Unió és a NATO tagországaiban az ilyen típusú kiadványoknál alapkövetelmény lenne. Arról nem beszélve, hogy a felhasználhatóságot, az eladhatóságot is megsokszorozná.

Makai Ágnes

DAVID WHARTON LLOYD

BATTLEFIELD TOURISM

Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939

(Berg Publishers, Oxford, 1998. 251 o.)

David W. Lloyd munkája nem friss szerzemény, ám hazánkban még nem jelent meg ismertető a műről. Ezért is fontosnak tartjuk bemutatni az angol nyelvű könyvet, amely a

nemzetközi szakirodalom mérföldköveként tárja elélnk a Brit Birodalom adott korszakának katonai kegyelettel, valamint hadisírgondozással kapcsolatos történetét és alapvető fogalma-

it. Az angol történeti áttekintés egy aprólékos munka eredménye, amelyben a szerző jelentős számú forrás felhasználásával segít megérteni a háború következményeit. A Nagy Háború öröksége (*The Legacy of the Great War*) könyvsorozat köteteként megjelent mű nagy hangsúlyt fektet a megemlékezések politikai és kulturális jelentőségére is. Lloyd stílusa gondos és alapos. A forrásfeltáró munka közel ezer hivatkozást és a témához kapcsolódó részletes bibliográfiát tartalmaz, amelyek használata segítheti a nyugati hadisírgondozás további kutatását. A kötetet idézetek és illusztrációk teszik még szemléletesebbé. Szerkezetileg (a köszönetnyilvánítást, a bevezetőt és az összegzést nem számolva) öt nagy részből épül fel, amelyek további alfejezetekre tagolódnak.

A *Turizmus és zarándoklat 1860 és 1939 között* címet viselő első rész bevezetésében szó esik az első tömeges zarándoklatokról, amelyek a legtöbb esetben, középkori szokás szerint vallási helyszínekhez kötődtek. Megtudhatjuk, hogy Európában mely szakrális helyszínek vonzották a látogatókat és megtudhatjuk, hogy a tömegközlekedés kialakulásával, a XIX. század második felében hová vezettek az első modern zarándoklatok. Bemutatásra kerül, hogy az utazók egy csoportja már nem vallási célokból, hanem kikapcsolódásból kelt útra, mely által megszületett például a tengerparti üdülés mint turisztikai tevékenység, s a csatatér-látogatás még ennél is népszerűbb volt a kezdetekben. Az első szervezett utat Henry Gaze nevéhez köthetjük, aki 1854-ben Waterloo harcterére vezette az érdeklődőket, majd a későbbiekben a krími és az angol–búr háború hadisírhajói, csataterei vonzották a brit látogatókat. A történeti áttekintés közben olyan elgondolások kerülnek megfogalmazásra, mint pl. „ha egy hadisír eltűnik, akkor azáltal nem csak egy katona válik névtelenné, de egykori létezése is a feledés homályába veszik”. A szerző arról is beszámol, hogy Angliában már 1911-ben felismerték az amerikai példa követendőségét, hogy a hadisírokat állami szinten kell gondozni, mint ahogyan a polgárháború hősi áldozatainak sírjait az Arlingtoni Nemzeti Temetőben. Még javában tombolt az első világháború, amikor civil érdeklődők nagyszámban keresték fel a csatatereket, lövészárkokat relikviák után kutatva. Mellettük jelentek meg a harcmezőkön a katonatemetőket felkereső gyászolók is, akiket a szerző – J. A. Hammer-tonra hivatkozva – „a bánat zarándokainak”

nevez. A háború után a veterán katonák képviselték a csatatér-zarándokok másik jelentős csoportját. Rajtuk kívül sokan hazafias kötelességből keltek útra, úgy tartották, aki felkeresi a hadisírokat, az a nemzet legnagyobb fiaihoz látogat el. Feltételezhetően ezek a különleges helyszínek visszahoztak valamit a múltból. Az utazók hittek abban, hogy felidézhetik a harci eseményeket, közelebb kerülve az emlékekhez, a halálhoz, a háború szelleméhez, és így közvetlen közelről élhették át újra a megpróbáltatásokat. A helyszínek, ahol a katonák vére a földre hullt, a harcterek és a katonatemetők szentséges helyé váltak a megemlékezők szemében, ezért ezek a zarándoklatok egyfajta spirituális utazássá fejlődtek. A nagyszámú magasztos gondolatot követően az író tényszerű adatokat tár elénk, amelyben Nagy-Britannia első világháborús veszteségeit, valamint a csatatér-zarándokok számaikat eseteli. Többek között megtudhatjuk, hogy az 1930-as évekre már közel másfél millióan utaztak el a szigetországból valamelyik első világháborús helyszínre, valamint körülbelül hétmillióan zarándokoltak el a hazai emlékhelyekhez, vagy tekintették meg a londoni hadtörténeti múzeumot (*Imperial War Museum*). A fejezet végén Lloyd különbséget tesz lényeges fogalmak között, például a turizmust elüzettségese miatt össze nem egyeztetőnek tartja a zarándoklatokkal. Végül is zarándokoknak azokat a személyeket tekinti, akik azért utaznak, hogy a háború áldozatai előtt leróják kegyeletüket.

A második fejezet, melynek címe: *Pontosan mit nyertünk? Zarándoklatok a Síremlékhez és az Ismeretlen Katona sírjához*, bemutatja a londoni háborús megemlékezéseket és zarándoklatokat a két világháború között. Megtudhatjuk, hogy közvetlenül a háború után a még el nem készült *Ismeretlen Katona Sírjára szánt Ideiglenes Síremlék* azáltal vált szent helyé, hogy közvetlenül szembesítette az embereket a háború veszteségeivel, ami heves érzelmeket váltott ki belőlük. Ez a hely jelentette az elesettekre való megemlékezés központját egészen 1920-ig, amikor is leleplezték az *Állandó Síremléket* és az *Ismeretlen Katona Sírját* a Westminsteri Apátságban. Megtudhatjuk, hogy sok gyászoló család számára ezek az emlékhelyek segítettek felidézni az elveszített katonát, s ily módon az egyszerű bémészködők is közel kerültek a gyászhoz. A szerző úgy vélekedik, hogy a két szakrális emlékhely egy „magasabb szintű” nyelven továbbította a hő-

sök szentségének tiszteletét és annak hagyományát. Ez a '20-as években kialakult emlékmű-, emlékhely-kultusz előrevetítette a későbbi megemlékezések természetét. Ettől kezdve nem csak a távoli harcmezőkön, vagy temetőkben róhatták le kegyeletüket az emberek. Az új emlékhelyek megalkotásával a kötelezettségvállalás új formája is megjelent, amely ezek ápolásában, fenntartásában és az ünnepségek megtartásában nyilvánult meg.

A gyilkolás bemutatása? Utazás a Nagy Háború csatamezőire című harmadik fejezet a keleti és a nyugati front harctereire irányuló utazásokat ismerteti. A keleti front legnépszerűbb úticéljai közé tartozott a jeruzsálemi katonatemető, ahol a zarándokok párhuzamot vontak Jézus Krisztus és a brit katonák szenvedései között, illetve a Gallipoli-félsziget, ami összefonódik egy romantikus atmoszférájú tájjal és a németek legyőzéséhez szükséges katonák elvesztésének képével. Közelsége miatt, a nyugati front népszerűbb volt az utazók körében. Több ezer megemlékező és megszállott kereste fel a Nagy Háború harcmezeit, főként a '20-as évek derekától „a háborús könyvek fellendülése” idején. Megtudhatjuk, hogy 1933-ban hanyaglani kezdett a kontinensre való utazások száma, ami a megromló nemzetközi viszonyokkal magyarázható. A szerző bemutatja a zarándoklatok természetét és kultúrtörténeti jelentőségét is. A megemlékezők egyéni akaratukból keltek útra, nem pedig valamiféle felsőbb vezetés utasítására. Beszámolók tükrében tudhatjuk meg, hogy a csatamezők legfőbb vonzerejét a pusztulás adta. A személyes látogatás lehetőséget adott megerősíteni azt a háborús képet, amelyben a németek barbárok, a britek pedig az igazság lovagjai. A több éves látogatások után több harcmezőt is „helyreállítottak”, annak érdekében, hogy az utazók a későbbiekben is láthassanak háborús tájat, amely a brit katonák hősiességét, kitarását és állóképességét jelképezi. A hősi temetők hagyományos vallásos arculatot kaptak, amely által megkísérreltek kialakítani egy angol mintát, valamint hangsúlyozni a brit minőséget és a kereszténységet. Akkoriban sokan úgy vélekedtek, hogy a béke fenntartása érdekében fontos a katonai emlékhelyek és a hadisírok ápolása. Ez a gondolatot, valamint a '20-as években a csataterék, a hősi temetők felújítása és karbantartása jó példaként szolgálhat napjainkban is.

A könyv negyedik fejezete *A háború egy mélyebb tudatossága: Zarándoklatok a Nagy*

Háború csatamezőire címet viseli. Lloyd ebben a fejezetben részletesen ismerteti a zarándok és a turista közötti különbségeket. A családtagokból, veteránokból álló zarándokcsoportok a legtöbb esetben a csatamezőre vezető út során egyaránt átélték az egyéni és a közösségi gyászt. Elutaztak, hogy lássák szeretteik sírkövét, vagy csupán a nevüket egy emléktáblán. Útjuknak része volt a bánat és a halálba való beletörődés. E folyamatokban nagy szerepet töltött be a vallás. Különösen az Istenben, a túlvilágban való hit biztosított erőt számukra. A veterán katonák a múltjukat, a gyászolók a szeretteikhez köthető képeket, míg a civilek az elképzelt háborút keresték. A zarándoklatot egyszerre hatotta át a veszteség fájdalmas érzése, a kötelesség teljesítése, valamint a kegyelet kifejezése. Ebben a fejezetben a szerző egy esettanulmányt is közöl, amely bemutatja a Brit Légió 1928-as méltóságteljes megemlékező ünnepségét. A leírás segít megérteni, hogy a megemlékezők milyen fontos szerepet játszottak a nemzeti identitás- és a kötelességtudat megerősödésében, ugyanis a zarándoklatok közösségi rituálék is voltak, amelyek szerepet játszottak a nemzeti öntudat formálásában. A zarándokok személyes vallomásai tanúsítják, hogy a kegyeleti utazások és a megemlékezések miként hozták közelebb a Brit Birodalom népeit is egymáshoz. A negyedik rész utolsó alfejezete bemutatja az olvasónak, hogy a két világháború között a háborús emlékművekről és mondanivalójukról egy elméleti vita zajlott, amely abba a kérdésbe torkollott, hogy „a sok ezernyi áldozat vajon hiába való volt-e?” A kulcskérdés pedig az volt, hogy „ilyen borzalmas veszteségek mellett beszélhetünk-e győzelemről?” Végül a szerző feltárja előttünk, hogy a '30-as években azzal a válasszal zárták le a vitát: a megannyi katonáé abban az esetben nem áldozta hiába az életét, amennyiben ők emlékeztetnek, mi pedig megemlékezünk a szörnyűségekre, és ez által elkerülhetővé válik egy újabb világháború. A magasztos hangvételű gondolatnak megfelelően a második világháború kitörésével sajnos mégis hiabavalónak bizonyultak az emberéletek.

Az utolsó, ötödik fejezet tartalmát elnevezése tükrözi: *A Nagy Háború turizmusa, zarándoklata és megemlékezése Ausztráliában és Kanadában 1919 és 1939 között*. Megtudhatjuk, hogy a háború idején és azt követően a háborúszágokban fontos szerepet töltöttek be a háborúról szóló relikvia- és művészeti kiállítások,

amelyek reményt nyújtottak az otthon maradtak számára és segítettek nekik megérteni a háborút. A szerző külön kiemeli az ausztrál Will Longstaff festményét, ami a Belgiumban található Ypres-i *Menin Gate* nevű háborús emlékművet örökíti meg (*Menin Gate at midnight*). A festményt sok ezer ausztrál zarándok kereste fel Canberrában, hogy előtte emlékezzen a hősökre. A kiállításokon túl az emlékművek váltak a megemlékezők főbb úti-céljává és a ceremóniák központi helyszínévé. A háború után egyénileg és szervezett csoportokban is sok ausztrál és kanadai utazott el a csatatereteket felkutatni. A déli földrésről csupán egy jelentősebb csoportos zarándoklat indult az öreg kontinensre, ezt Első Ausztrál Hadisír Zarándoklatnak (First Australian War Graves Pilgrimage) nevezték. Az összes domínium közül a kanadaiak szervezték meg a legjelentősebb utat, ami a franciaországbeli Vimy Ridge-be vezetett, ahol 1936-ban felavatták a *Kanadai Nemzeti Vimy Emlékművet*. Az eseményre közel tíz ezer kanadai érkezett és összesen több mint ötven ezer ember gyűlt össze az elesett hősök tiszteletére. A rendezvény sajátosan ötvözte a nemzeti identitást és az Egyesült Királysághoz fűződő alárendeltséget, mint ahogy a Villers-Bretonneux-i *Ausztrál*

Nemzeti Emlékhely 1938-as leleplezése is, ami nagyban hozzájárult az ANZAC (Australian and New Zealand Army Corps) birodalombarát katonai hagyományainak megteremtésében.

A Nagy Háborút követően Magyarországon is megemlékeztek a hősi halottakról. Településként épültek a háborús emlékművek és nyilvános megemlékezéseket szerveztek az elesettek tiszteletére szerte az országban. A legméltóságtejelesebb állami ünnepeként a Hősök Napján zajlottak. 1929. május utolsó vasárnapján Budapesten is felavatták az *Ismeretlen Katona Sírját*, amely máig a Hősök tere-re vonzza a zarándokokat, turistákat. Mindezek a nyugat-európai, elsősorban a brit példákat követve alakulhattak ki. Nem meglepő tehát, hogy a közel fél évszázadig szünetelő, de napjainkban ismét virágzásnak induló nemzeti hadisírgondozás számára David W. Lloyd munkája alapművet jelent, hiszen a zarándoklatok által kialakult modern háborús megemlékezések történetét, jellegét és jelentőségét ismerteti. A műben foglaltak és azok magasztos üzenetei hatást gyakorolhatnak a magyar háborús zarándoklatok, megemlékezések további fejlődésére és ezáltal a nemzeti összetartozás és a kötelességtudat erősödésére is.

Tóth Zsolt

NÉGYESI LAJOS

CSATÁK NÉMA TANÚI

A csata- és hadszíntérkutatás, hadtörténeti régészet fogalma és módszerei

(*HM hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2010. 224 o.*)

A hadirégészet a régészet egy meglehetősen fiatal, elsődlegesen építmény-, roncs-, hadisír- és harc térkutatásra irányuló irányzata.

A csataterkutatás módszertanának alapjait 1983-ban, a Little Bighorn-i csatater feltárása során fektette le az amerikai Richard Alan Fox és Douglas Scott. Az 1980-as, 1990-es években több kontinens országában vette kezdetét a nemzeti múlt, illetve a világtörténelem szempontjából fontos ütközetek helyszínének régészeti kutatása. Hazánkban elsőként a Hadtörténeti Múzeum karolta fel, illetve kívánja összefogni a csatateret régészeti vizsgálatát.

Az első magyar vonatkozású hadirégészeti témájú monográfia Négyesi Lajos alezredes tollából született meg 2010-ben. (A szerző hivatalos katonai, korábban mélységi felderítőként szolgált, a Hadtörténeti Múzeum hadszíntérkutatással foglalkozó osztályának vezetője.) A kötet az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében végrehajtott kutatómunka eredménye, megjelenést a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. A kötethez Holló József altábornagy, címzetes egyetemi tanár, a HM Hadtörténeti Múzeum és Intézet főigazgatója írt előszót.